

MORSKOGASJÖN OCH HULTASJÖN TVÅ FÄGELSJÖAR I BERGSLAGEN

Hans Ljungkvist

I denna tidskrifts återkommande presentationer av fågellokal i Västmanland har det mestadels varit fråga om sjöar och våtmarker i de östra landskapsdelarna. Flertalet av landskapets viktigaste fågelsjöar ligger också där men inte heller Bergslagen saknar fågelrika våtmarker.

I Örebro läns länsstyrelses Naturvårdsöversikt från 1984 bedöms Morskogasjön och Hultasjön tillsammans med sina närmaste omgivningar ha ett mycket högt naturvärde ur främst ornitologisk synpunkt med få motsvarigheter i länet. Deras behov av skydd kan enligt länsstyrelsen komma att kräva föreskrifter som "avsevärt försvarar pågående markanvändning". Aktiva åtgärder anses redan nu vara nödvändiga för att bevara förutsättningarna för fågellivet. Samma länsstyrelse har inventerat och bedömt skyddsvärdet på länets viktigaste våtmarker. I en rapport från 1979 redovisas 65 områden där Morskogasjön och Hultasjön ingår. Morskogasjöns lilla areal betade strandängar får där samma positiva bedömning som området i sin helhet i Naturvårdsöversikten.

Trots denna uppmärksamhet är båda sjöarna föremål för ingrepp som hotar att försämra förutsättningarna för fågellivet och beträffande Morskogasjön också örtfloran på den omgivande kulturmarken. Hultasjön är på väg att växa igen och grundas upp efter en reglering av vattenståndet 1983 och Morskogasjöns kortgräsiga strandängar kan komma att växa igen eftersom betesdriften i området delvis skall upphöra från och med 1987.

Någon kvantitativ inventering av alla arter har inte blivit gjord i någon av sjöarna. Förekomsten av de flesta våtmarksarterna är ändå rätt väl känd genom flera personers flitiga exkurerande. Antalet häckande sjöfåglar, isynnerhet simänder, är mindre väl känt. I artuppräknigen som följer har där för några arter fått mer utförliga kommentarer medan andra i stort sett bara omnämnas som häckfåglar.

Morskogasjön

Ingen annan fågellokal av motsvarande storlek i nordvästra Västmanland kan uppvisa en lika lång lista över häckande eller observerade arter. I en trakt helt dominerad av barrskog, hyssen, klarvattensjöar och mossar bildar Morskogasjön med sina vegetationsmassor och odlade omgivningar en välbehövlig motvikt.

Sjön ligger två mil nordost om Lindesberg och två mil sydväst om Riddarhyttan. Från riksväg 68 går en avtagsväg mot Nyhammar förbi nordöstra stranden. En mindre väg genom Morskoga krog leder förbi motsatta stranden. Från en rastplats vid riksvägen strax nordost om Morskoga krog kan man skaffa sig en första uppfattning om sjöns utsträckning och karaktär.

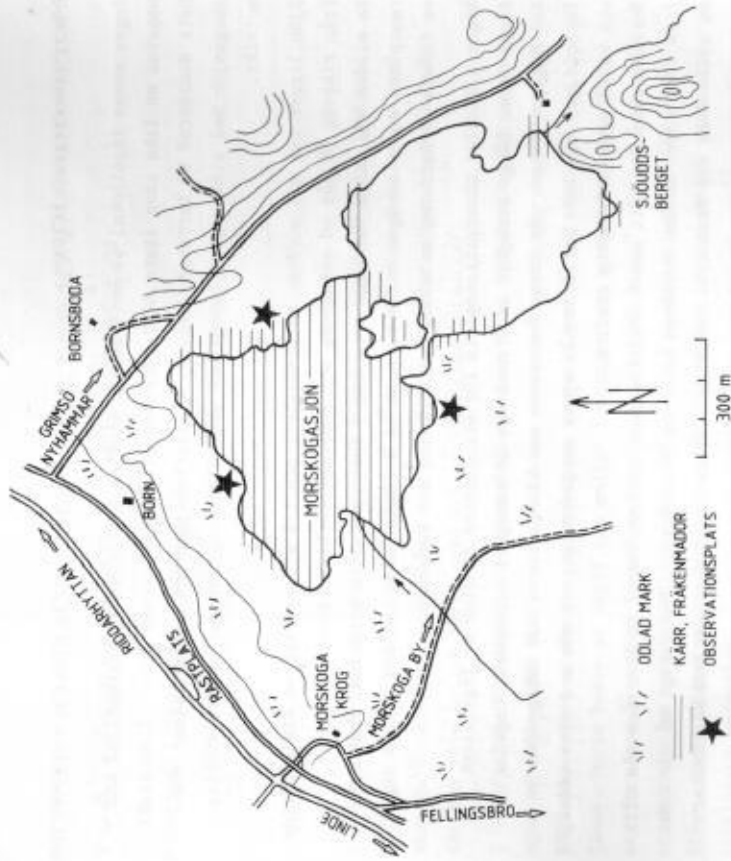
Någon självklar observationsplats för ett närmare studium av fågellivet finns inte. Långa sträckor av stranderna är inhägnad betesmark. Ungefär där Nyhammarsvägen går förbi Bornshoda kan bil parkeras och inhägnaden är försedd med ett led. Härifrån nås sjöns nordöstra strand som med sina uddar och kullar ger en hyggelig utblick. Nordväststranden, ett annat högintressant område, omges av åker men nås till fots från vägen mellan Morskoga krog och Morskoga by. För övrigt må var och en själv söka sig fram till lämpliga ställen längs kostigar och kärrkanter under förutsättning att odlad mark undviks.

VEGETATION OCH TERRÄNGFÖRHÅLLANDEN

Sjön ligger vid foten av en förkasningsbrant i norr. Mellan stranden och bergshöjderna i norr och nordväst är marken odlad och svagt sluttande. I övrigt är stranderna högre, steniga och omgivna av hällmark eller skogklädd moränmark. Sjöuddsberget i söder och hållarna i nordost ger en storslagen utsikt över sjön och terrängen i stort.

Morskogasjön är c:a 60 ha stor, avsnörd på mitten i två delar med ganska olika karaktär. Det är den nordvästra fjärden inklusive sundet som är den ornitologiskt värdefulla delen av sjön och som vanligen åsytas då man talar om "Morskogasjön".

I sundet ligger en ö vilket hämmar vattenflödet från övre till nedre fjärden där sjön avvattnas via sjön Sjuven till Sverkestaån. Övre sjödelens grundas därför upp snabbare och får en ännu högre halt av växtnäringssämnen som tillförs sjön från åkrar och betesmarker. Medelvattendjupet är här c:a 1 m, betydligt mindre än i den södra fjärden.

Figur 1. Morskogssjöns norra fjärd kantas i nordväst och söder än så länge av betade fuktängar.

Sjön skall ha sänkts så mycket som 1,5 m på 1940-talet genom att en tröskel togs bort i det enda utflödet. En raserad fördämning finns kvar som kanske skulle kunna återställas ifall vattenståndet önskas höjas under lågvattenperioden på hög- och eftersommaren.

Morskogssjön är inte någon helt typisk fågelsjö i betydelsen entrof slätt-sjö trots att den delvis omges av finkorniga jordarter och har en rik vegetattion. Ett betydande tillflöde kommer från barrskogsmark och torvmossar. Vattnet är starkt humöst och bottensedimenten består mest av dy. Vegetationen skiljer sig från andra näringsrika sjöar i "skogslälandet" genom den ringa förekomsten av bladvass.

Den djupare södra fjärden saknar nästan helt övervattensväxter. Längs delar av stränderna löper en bädd av stripig bladvass, sjösväv och sjöfräken. Tätast är växtligheten kring avflödet i sydost.

Norra fjärden har en gles rugge av bladvass nära sundet. "Grönbytorna" som upptar 4/5 av ytan består huvudsakligen av fräken och säv. Innanför fräken-sävbestånden är vegetationen lägre, mer artrik och har inslag av gungflyn

och kala dyffor. I mitten av sjön finns några öppna gölar som mot eftersommaren nästan helt övertäcks av näckrosor och natearter. Fräken-sävbestånden ser på håll ut som vidsträckt kärr eller fastmattor men vattendjupet medger simfåglar att ta sig fram tämligen fritt.

Stränderna i norr och nordost är röjda och betade. Några äldre löv- och blandskogsdungar har lämnats örroda på uddar och på båda sidor sundet och är häckplatser för flera arter hålyggare. Ön i sundet består av gammal naturskogsläk blandskog. Gömd bland höga granar ligger en raserad timmerlada som minner om den tid då man skördade starr och fräken till vinterfoder. Det var bl a våtmarrsliättern som gav anledning till att sänka sjön.

Kultursmarken i anslutning till norra sjön är fortfarande omväxlande med öppna diken, naturbetesmarker och björkhagar. Ett parti av nordvästra stranden har en för trakten ovanlig örtflora. Utefter ett strandhak ovanför nuvarande stranden och en intilliggande bage med björk och en, finns bl a skogsnyciklar, brudsporre, skogsklocka och slättergubbe. Den sistnämnda förekommer främst på mager slätter- eller betsemare och är numera mycket sällsynt i Västmanland.

HÄCKANDE FÅGLAR

Under åren 1975-85 har 140 arter observerats i området. Av dem är närmare 100 stadigt häckande. Blund fåglar knutna till våtmarker har c:a 50 arter noterats varav c:a 25 är häckfåglar vilket är höga siffror i denna del av landskapet.

De vanligaste regelbundet häckande våtmarksfågeln är kricka, gräsand, knipa, sothöna, enkelbeckasin, fisktärna (5-8 par i en koloni på den enda stenholmen i södra sjön), skrättmå (10-30 par), sävsparv.

Med enstaka par häckar årligen svarthakedopping (1-3 par), sångsvan (1 par sedan slutet av 1950-talet), kanadagås, brunand, vigg, trana, tofsvipa, storspov, grönbena, drillsnappa, fiskmå, ångspiplärka, sävsångare, rör-sångare.

I nära anslutning till sjön häckar bl a skogsdava, grönöling, spillkräka, härmsångare, stjärtmes, hämpling, rosenfink. Nattskärra brukar höras fram till sjön från hållmarker och hyggen i nordost.

Ej årliga häckfåglar noterade under samma tioårsperiod är bl a skäggdopping, blåsans (1 par 1982), ärta (1 par 1982). Vattenräll hörs så gott som årligen (1-2 ex) och det är troligt att arten häckar med något par åtminstone vissa år. Småfläckig supphöna observerades 1979-1983 och 1986 och häckade sannolikt 1979. Skrättmå slår sig ned i kolonier om 10-30 par. Det är osäkert

i vilken utsträckning häckningarna genomförs. Allt ser lovande ut i april till ett stycke in i maj, med ruvande fåglar och ängsliga anflygningar mot alla slags fridsstörare. Snart nog brukar kolonin överges helt. Antalet måsar minskar och de kvarvarande sprider sig över hela sjön. Juvenila måsar dyker visserligen upp mot eftersommaren men en stor koloni finns sedan länge i den närbelägna Hökasjön. Det förefaller som om skrattnäsaen "luras" att börja häcka när vattenståndet tillfälligtvis är gynnsamt på våren. Samma beteende kan iakttas i flera andra sjöar i området.

Enstaka hägrar översomrar. Ett par gjorde häckningsförsök 1978 på ön i sundet.

ROVFÅGLAR

Alla i området häckande rovfåglar utnyttjar sjön med närmaste oegivningar regelbundet vid jakt. Det rör sig om ormråk (1-2 par, övriga arter normalt 1 par), bivråk, fiskgjuse, sparvhök, duvhök, lärkfalk. Morskogasjön är en synnerligen pålitlig plats för observation av jagande lärkfalk. Det händer att 3-4 vuxna falcar ses samtidigt. Mestadels uppehåller sig ett par över sjön, ibland med flygga ungar under hösten. Huvudbytet är trollsländor och ladasvalor.

Lärkfalk är en karaktärsart vid Morskoga.

Foto: Christer Klingberg.

Vår och höst passerar blå kärnhök. Vissa år anländer enstaka i augusti och kan dröja sig kvar över hösten. Brun kärnhök visar sig årligen kortare eller längre tider under eftersommaren. För övrigt ses nästan årligen fjällvråk, kungsörn och stenfalk. Tornfalk sågs både under häckningstid och på sträck under 1970-talet. Någon häckning är inte känd i området.

RASTANDE OCH TILLFÄLLIGA ARTER

Sjön är en viktig rastplats för simfåglar. Vårvattenståndet brukar vara högt och vakar bildas relativt tidigt vid en kanalmynning i sydväst och i sundet. På somrarna söker sig dessutom stora mängder ruggande änder till sjön, väl skyddade i gölarna och fräkenet. Till de vanligaste rastande arterna med antal på 50-100 individer hör sångsvan, kanadagås, kricka, gräsand, storskrake (i södra fjärden på senhösten), sothöna, skrattnäs, fiskmåsar, tofsvipa, ängspiårka, gulärta. I augusti samlas massor av svalor. Talrikast en kort period är backsvala som vissa år rastar i tusental.

I mindre antal, högst 10-20 individer men regelbundet, rastar skäggdopping, svarthakedopping (opptill 10 ex), bläsand, brunand, vigg, knipa, trana, gråtrut, ljungpipare, storpov, enkelbeckasin, svartsnäppa, gluttsnäppa, skogssnäppa, grönbena.

Enstaka individer eller par uppträder tillfälligt av storlom (1 par brukar översomra i södra fjärden), sädgås, grågås, ärta, skedand, stjärtand, rörhöna, dvärgbeckasin, mindre stranpipare, rödbena. Varfågel stannar upp nästan årligen under vår och senhöst. Grashoppisångare (1-2 ex) hördes årligen från 1976 till början av 1980-talet. Snösparv rastar vissa år i mindre flockar.

SÄLLSYNTA ARTER

Åren 1975-85 iakttogs smådopping (1 ex 1975, 1 ex 1982), svarttärna (5 ex 1973, 1 ex 1981), råka (1 ex 1980), kärrsångare (1 ex 1980), turturduva (1 ex 1984), ortolansparv (3 ex 1982).

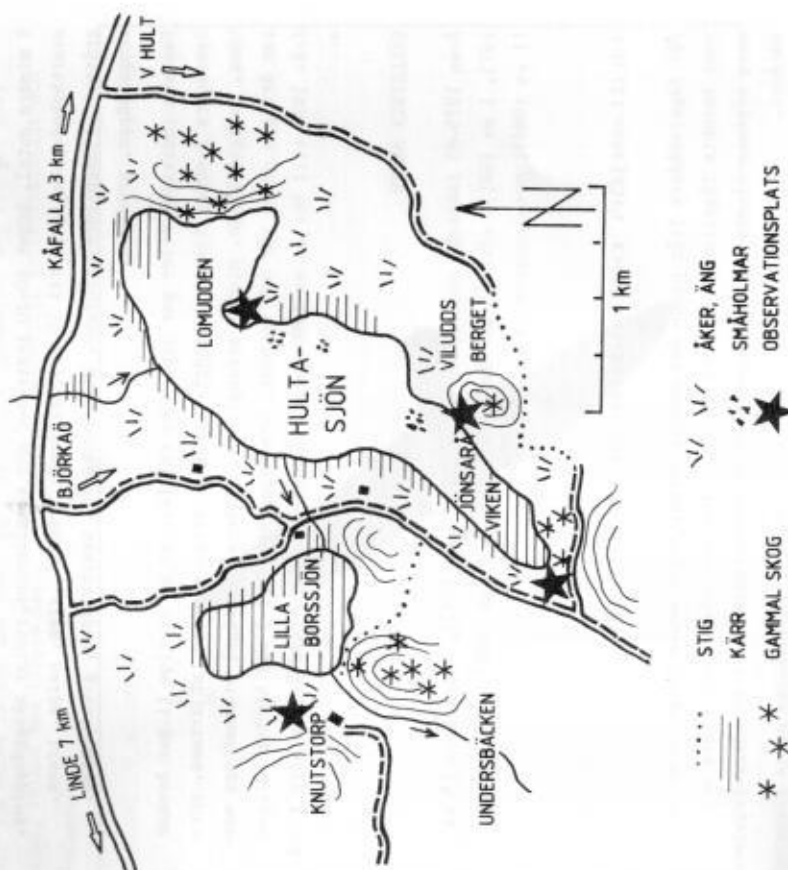
Hultasjön och Lilla Borsjön

För fågelskådare från Linde med omnejd är Hultasjön sedan länge en av de mest besökta fågellokalerna. Den är också den enda någorlunda stora och mera typiska fågelsjön i kommunen norr om lerslättssjöarna i Finnåker-Fröviområdet.

Från Lindesberghället nås sjön bäst via vägen mot Käfalla varifrån avtagsvägen mot Björkaö leder till Lilla Borsjön och Hultasjöns västra sida. Från avtagsvägen mot Västra Hult kommer man till de båda observationsplatserna Lomudden och Viluddsberget på sjöns östra sida. Farbar väg saknas delvis i söder mellan de båda "huvudvägarna" på var sida om sjön.

VEGETATION OCH TERRÄNGFÖRHÅLLANDEN

Hultasjön sänktes i början av 1900-talet genom att ett nytt utflöde grävdes från sjöns västsida genom Lilla Borsjön. Båda sjöarna kom därefter att avvattnas huvudsakligen via Undersbäcken till Borså. Efter den större sänkningen har sjöarna fått sitt avflöde rensat upprepade gånger. På hösten 1983 lät lantrbrukarna kring sjön räta och fördjupa en längre sträcka av Undersbäcken. Påföljande sommar märktes en klar skillnad på vattennivån, särskilt i Hultasjöns södra och norra kärrartade delar som numera helt saknar klarvatten utom en mycket kort tid på våren.

Figur 2. Hultasjön och Lilla Borsjön som numera borde heta Borskärrret.

Sjön med strandkärr inräknade är närmare 100 ha stor. Bladvass täcker c:a 25% av ytan. Största sammanhängande vassbeståndet är en bård längs västra stranden. Långgrunda vikar och avsnitt av stränderna utgörs av kärr med bl a smalbladigt kaveldun och sprängört. Sjöns mitt är öppet vatten som förefaller krympa mot eftersommaren då bladen av främst näckrosor och gäddnate bildar en matta närmast utanför vassen. Omgivningarna är till större delen odlad mark med åtföljande påspädning av växtnäringssämnen.

I nordost och söder sluttar stränderna brantare och gammal barrskog når ända fram till sjön. I nordost finns ett gammalt grandosnerat blandskogsparti med stort inslag av lövträd, lågor och hålträd. I gläntor och kanter står till och med några förvildade lindar. En gammal körväg leder genom skogen västerut över en sänkning till Lomudden.

På Lomudden finns igenväxande ängsmark med hassel och tibast. Bland block och aspar på uddspetsen växer massor av vitpyrola och blåsippor. Udden med närmaste omgivningar är utan tvekan en av de vackraste ställena runt sjön man kan besöka på våren.

I östra delen av sjön finns flera stenholmar, närmare bestämt tre blocksamlingar, den största i söder kallad Tärningsstenarna.

Lilla Borsjön, eller rätteligen Borskärrret, strax väster om Hultasjön är numera ett vidstäckt kärr. Vegetationen här är lägre och inte lika artrik som i Hultasjöns igenväxta delar. Hög bladvass finns kring Undersbäckens inlopp i kärrets östra del. Förutom bäcken saknas klarvatten under lågvattentemperaturen.

Även Borskärrret omges mest av odlad mark och särskilt i norr av sankängar. En kort tid på våren står både kärren i anslutning till Hultasjön och praktiskt taget hela Borskärrret under vatten.

Ett par storblockiga moränkullar med gammal barrskog reser sig strax sydväst och sydsost om Borskärrret. Den förstnämnda är liksom skogen vid nordöstra Hultasjön förhållandevis orörd och naturskogslik. Båda skogsområdena är sig själva värda att besöka under en exkursion till Hultasjön.

Goda observationsplatser förutom Lomuddens spets med utsikt över norra sjön och Viluddsberget i sydsost, är det jättelika flyttblocket vid Jonsaraviken. Härifrån syns nätt och jämnt öppet vatten men platsen brukar vara givande vid rovfågelspaning.

Kring Borskärrret går flera småvägar till torpen och gårdarna i området. Från vägen väster om Hultasjön går en skogsväg till Borskärrret och Undersbäcken förbi de båda skogshöjderna. Från Knutstorp beläget i en sluttning

väster om kärret är utsikten allra bäst. Platsen rekommenderas speciellt för dvärgbeckasinspelet som brukar pågå över den gamla sjöbotten under en period från slutet av april.

HÄCKANDE ARTER

Genom åren har närmare 140 arter noterats i området varav c:a 80 är regelbundet häckande. Uppenbarligen saknar sjön egenskaper som krävs för att flera arter simfåglar skall kunna häcka. Sålunda saknas sommartid sothöna, dykänder och doppingar. Till häckfågeln i området hör häger (2-3 par), sångsvan, kanadagås, kricka, gräsand, bivråk, fiskgjuse, ormråk, lärkfalk, trana (2 par), tofsvipa, storspov, enkelbeckasin, skogssnäppa, skrattnås, gråtrut (3-5 par), fiskmås, fisktärna, skogsduva, sparvuggla, hornuggla (rika gnagarår 3 par kring sjön), kattuggla, korp, ängspipiärka, gärdsmyg, sävsångare, rörsångare, sävsparv.

Om förhållandena var ogynnsamma för flera arter simfåglar före 1983 så innebar justeringen av vattenståndet knappast någon förändring i rätt riktning för dessa arter. I gengäld har arter som storspov (1 par) och tofsvipa (3-5 par) slagit sig ned som häckfåglar i upptorkade kärrviken.

Två par häger konstaterades häcka vid sjön första gången 1984. Innan dess var bara tre häckningar kända i landskapsdelen. Bara ett fåtal häckningar är kända över huvudtaget så långt norrut i inlandet.

Skrattnås har inte lyckats bilda någon stadigvarande koloni. På sommaren söker sig hundratals, upptill 600 måsar, regelbundet till sjön för att jaga svärmande indekter. Dessa måsar är av allt att döma hemmahörande i den stora kolonin på Näset i Lindesjön.

Ett par sångsvan har häckat och fått ut ungar under en lång följd av år. Hultasjön är jämte Morskogasjön och Vängsjön, också belägen i Lindesbergs kommun, ett av de första ställena i trakten som togs i besittning då sångsvanen långsamt började spridas som häckfågel i denna del av landskapet i slutet av 1950-talet. I samband med sjösänkningen 1983 torrlades sångsvanboets "närområde" och häckningen uteblev under två säsonger trots att svannarna återkom. Först 1986 byggdes ett nytt bo närmare öppet vatten och häckningen återupptogs.

RASTANDE OCH TILLFÄLLIGA ARTER

Talrikast bland rastande simfåglar är kanadagås, kricka, gräsand, vigg, knipa, storskrake, sothöna.

I mindre antal rastar sångsvan, skäggdopping, bläsend, brunand, stjärtand, mera sällan storlom, sädgås, svarthakedopping, skedand, ärta (1 par häckade troligen 1982), salskrake.

Övriga tillfälligt uppträdande arter är rördrom och vattenrall (båda iaktogs nästan årligen på 1970-talet, rördrom senast 1982), brun kärnhök (1-2 individer så gott som årligen, vissa år under längre perioder på sensommaren. Häckning har aldrig konstaterats), blå kärnhök (regelbundet vår och höst), fjällvråk, kungsörn, stenfalk, brushane, dvärgbeckasin, svartsnäppa, skogssnäppa, grönbena, glutt-snäppa, jorduggla, varfågel (regelbundet vår och höst, sällsynt under midvintern), snösparrv.

Av de få häckande paren häger i nordvästra Västmanland finns 2-3 par vid Hultasjön. Foto: Björn Uhr.

SÄLLSYNTA ARTER

Under de senaste 20 åren har följande arter noterats, de flesta endast en gång: ejder, alfågel, sjöorre, svärta, småfläckig sumphöna, dvärgmå, silltrut, skräntärna, hökuggla, lappuggla (andra fyndet i landskapet gjordes vid södra Hultasjön i oktober 1982), gråspett, näktergal, gräshoppsångare, kärrsångare, mindre flugsnappare, sommargylling, ortoliansparv.

Flera artuppgifter från Hultasjön av både äldre och nyare datum har meddelats mig av Gunnar Ericsson, Jönsarå.

Hultasjöns skrattmåsmassor häckar i Lindesjön en mil därifrån.
Foto: Lars Jansson.

Hans Ljungkvist
P1 12630
713 00 NORA